Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.

Redactie-Adres: Prof. Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

Aflevering 2 Juni 1921

KWAADWILLIGE VERLATING ALS GROND VAN ECHTSCHEIDING

door

Dr. J. RIDDERBOS

II.

2. HET GETUIGENIS DER HISTORIE.

Op het exegetisch onderzoek laat het Rapport volgen een overzicht van het standpunt, door de Christelijke Kerk in het algemeen en de Gereformeerde Kerk in het bijzonder in dezen ingenomen. Uitgangspunt is hier de juiste overweging, dat wel Gods Woord beslist, maar toch bij de vraag, hoe de uitspraken van Gods Woord zijn op te vatten en welke praktische gevolgen daaruit zijn af te leiden, rekening moet worden gehouden met de leiding des Heiligen Geestes, die de Kerk immers in alle waarheid leiden zal. (Joh. 16 : 13).

Hieruit volgt dan echter ook, dat het oordeel der vaderen voor ons dan alleen waarde heeft, wanneer blijkt, dat ze in den zin van Gods Woord zijn ingeleid, en hunne meening op dat Woord gegrond is. Eene meening der ouden, die niet dit kenmerk vertoont, heeft voor ons geenerlei gezag. Ik stel me voor, speciaal uit dit oogpunt de leer en de praktijk der vaderen iets nader te beschouwen.

Het Rapport komt tot de conclusie, dat onze Gereformeerde kerken steeds geoordeeld hebben, dat behalve overspel ook kwaadwillige

verlating een wettigen grond tot echtscheiding oplevert. [1])

Met het oordeel van „onze kerken" wordt hier blijkbaar bedoeld wat onze kerken in hare officieele samenkomsten hebben uitgesproken ; want elders wordt hiernaast het oordeel der theologen afzonderlijk vermeld, als het heet, dat deze opinie is voorgestaan „door onze Gereformeerde Kerken en de meeste onzer Gereformeerde theologen." [2])

De vraag, die ons thans moet bezighouden, is natuurlijk allereerst, of deze meening aangaande het oordeel onzer kerken en der meeste Gereformeerde theologen juist is ; maar dan ook verder, of het, voorzoover het juist is, ons aanleiding geeft, het voorafgaand onderzoek der Schriftgegevens nader te herzien.

1. Calvijn.

Wat de meening van Calvijn betreft, is het m. i. een der verdiensten van het Rapport, duidelijk in het licht te hebben gesteld, dat de Hervormer (gelijk trouwens ook Luther dit reeds had gedaan) onderscheidt tusschen het geestelijk regiment, dat God in Zijn kerk voert (of den eisch, dien God aan de consciëntie der geloovigen stelt) en de burgerlijke regeering, die de Overheid uitoefent, daar de laatste soms kan toelaten, wat niet is naar den strengen eisch van Gods wet.

Ons geschil gaat over het eerste punt. Dienaangaande zij toegegeven, dat volgens Calvijn het huwelijk finaal ontbonden kan worden door kwaadwillige verlating *in het éene speciale geval van verlating uit godsdiensthaat.*

Ook daarin echter bestaan er tusschen den Hervormer en de Commissie belangrijke geschilpunten. Vooreerst deelt de eerste geenszins de opvatting, alsof Matth. 5 : 31, 32 geen absoluut bindende kracht zou hebben. Wel meent het Rapport

[1]) Blz. 16, 20, spatieering van mij.

[2]) Spatieering van mij.

zich voor die meening op Calvijn te kunnen beroepen. Immers heeft volgens dezen Christus „niet willen zeggen, dat echtscheiding nimmer geoorloofd was, maar alleen verboden de lichtvaardige en ongeoorloofde echtscheidingen." [1]) Deze zinsnede zou zelfs den indruk kunnen vestigen, alsof Christus in Matth. 5 slechts een algemeen beginsel heeft uitgesproken, waarop nog wel allerlei uitzonderingen mogelijk zouden zijn. [2]) Daarom is het te meer noodig op te merken, dat dit beroep op Calvijn moet berusten op eene — zij het dan ook begrijpelijke — vergissing. Het in het Rapport beweerde heeft Calvijn niet gezegd; wel iets, dat er op gelijkt, maar in een heel ander verband en een geheel anderen zin. Bij de uitdrukking „en die de verlatene trouwt, doet overspel" (Matth. 19 : 9) teekent hij aan, dat sommigen (zeker de Roomschen) hieruit ten onrechte afleiden, dat bij elke scheiding (ook wegens overspel) een nieuw huwelijk ongeoorloofd is. Daartegenover stelt hij nu: „wanneer Christus hem van overspel beschuldigt, die de verstooten vrouw trouwt, is het zeker, dat dit alleen ziet op de ongeoorloofde en lichtzinnige echtscheidingen." Dit beteekent dus niet, dat Christus het eenigermate onbeslist zou hebben gelaten, in welk geval echtscheiding geoorloofd is; maar wil zeggen, dat in het door Christus geoorloofde geval het ook eene *werkelijke ontbinding* van het huwelijk mag zijn, en niet slechts eene scheiding van tafel en bed, zooals Rome leert.

Dat Calvijn Christus' voorschrift van het „niet verstooten, tenzij wegens overspel" wel degelijk als in den strengsten zin bindend beschouwt, blijkt duidelijk genoeg. Hij zegt, dat hier „aangaande den heiligen en onontbindbaren band des huwelijks een stellige wet is gegeven". [3]) In tegenstelling met de meening van het Rapport, dat het geval van hoererij

[1]) Blz. 17.
[2]) Vgl. boven bl. 40
[3]) Comm. op Matth. 19 : 3 v.v. Cursiveering van mij (Lat. „certa lex").

niet de eenige uitzondering op dezen regel is, [1]) zegt hij: „Er wordt echter eene uitzondering aan toegevoegd, omdat eene vrouw door te hoereeren, zich als een rottend lid van den man afscheidend, dezen vrij maakt. Wie andere gronden uitdenken, zijn, omdat zij willen zijn boven den hemelschen Leermeester, met recht te verwerpen." [2])

Dat toch Paulus hiernaast „in 1 Cor. 7 : 15 eene andere oorzaak" noemt, meent Calvijn hiermede te kunnen rijmen door de opmerking, dat Paulus hier niet spreekt over „een billijken grond van verstooting", maar slechts handelt over de vraag, „of een vrouw aan een ongeloovigen man verbonden blijft, wanneer zij, uit haat tegen God op onvrome wijze verstooten zijnde, niet anders weer bij hem in de gunst kan komen dan wanneer zij God verloochent. Daarom is het geenszins bevreemdend, wanneer Paulus de oneenigheid met een sterfelijk mensch verkiest boven de vervreemding van God."

Op de beteekenis en de kracht dezer redeneering kom ik nog terug. Maar uit het voorafgaande blijkt in ieder geval, dat Calvijn Jezus' uitspraak wel degelijk beschouwt als een bindenden regel, waaraan geene andere uitzondering mag toegevoegd dan de door Christus zelf genoemde.

Wat nu het geval van 1 Cor. 7 : 15 betreft, zou men bij de pas weergegeven opmerking nog kunnen twijfelen, of Calvijn hier werkelijk aan eene ontbinding van het huwelijk denkt. In zijn commentaar op 1 Cor. 7 : 15 spreekt hij zich dienaangaande echter iets duidelijker uit. Hij zegt hier, dat Paulus de geloovige partij, die door de ongeloovige verstooten wordt, vrij verklaart. „Want dan brengt de ongeloovige tot stand eene afscheiding van God, meer dan van den mensch, zijn(e) echtgenoot(e)." Ofschoon Calvijn hierbij nu niet uitdrukkelijk spreekt van de vrijheid om een nieuw huwelijk aan te gaan, zal ik toch niet tegenspreken, dat dit wel de bedoeling zijner woorden zal zijn geweest.

---

[1]) Blz. 17.

[2]) Comment. op Matth. 19 : 9.

Dit wordt dan echter door Calvijn zeer beslist beperkt tot dit *éene bepaalde geval* der verlating. Er is hier, zegt hij, „een bijzondere reden, omdat de eerste en voornaamste band (nl. met God) niet slechts losgemaakt, maar afgebroken wordt".

Hoezeer de Hervormer op dit bijzondere den nadruk legt, blijkt ook uit zijne in het Rapport vermelde aarzeling aangaande de vraag, of dit ook van toepassing is op de verhouding van Roomschen en Gereformeerden.

De door Voetius e. a. getrokken conclusie uit het speciale geval van 1 Cor. 7 : 15 tot den algemeenen regel der kwaadwillige verlating in het algemeen wordt door Calvijn dus niet aanvaard. De redeneering, dat de grond der scheiding niet in het verschil van religie, maar in de verlating zelve ligt, [1]) wordt door Calvijn niet beaamd : hij geeft juist als reden op, dat in dit bijzondere geval de verlater „zich afscheidt van God, meer dan van den mensch."

Hoe hij over de kwaadwillige verlating in alle andere gevallen denkt, blijkt nog duidelijk uit zijn commentaar op 1 Cor. 7 : 11.

Het gaat hier over het voorschrift, dat de vrouw, die van haar man gescheiden is, ongehuwd moet blijven. Dienaangaande nu betoogt Calvijn, dat dit ook geldt, zoo de vrouw uit het huis van haar man verdreven, zoo ze door hem verstooten is. „Ook van die vrouwen, die door hun mannen niet ontvangen worden, zegt hij (de apostel), dat ze gebonden blijven, zoodat ze niet eens anderen mans mogen worden." Op de vraag, of dit niet te hard is, voor het geval dat de vrouw haar lust niet kan bedwingen, antwoordt Calvijn, dat de Heere machtig is, onze aandoeningen door Zijnen Geest te beteugelen.

Calvijn legt dus sterken nadruk op het feit, dat de verstooten, en dus ook de verlaten [2]) vrouw aan haar man gebonden blijft ; en hoe zwaar haar dit ook moge vallen, hij

---

[1]) Rapport blz. 25.

[2]) Boven blz. 7.

wijst haar op God, en denkt er niet aan, haar te spreken van den uitweg, om bij de overheid op grond der verlating ontbinding van haar huwelijk aan te vragen.

Alleen in het geval, dat vijandschap tegen het Christendom oorzaak der verstooting is, schijnt de Hervormer op grond van vs. 15 een andere meening te zijn toegedaan.

Het valt op, dat de Hervormer deze opvatting geeft zonder op bijzonderheden in te gaan en zonder breedere motiveering; en dat hij niet door een diepergaand onderzoek naar den zin der woorden, evenals de meeste nieuwere uitleggers, tot de conclusie kwam, dat hier van eene vrijheid tot het aangaan van een nieuw huwelijk niet wordt gesproken.

M. i. is de verklaring van dit feit hierin te zoeken, dat Calvijn zich hier aansluit bij de traditioneele opvatting.

Immers werd deze verklaring reeds lang door het onder Rome geldende canonieke recht gehuldigd. [1]) Hoe weinig nu ook Calvijn de man was, om voor Rome's uitspraken te buigen, is het toch te verstaan, dat hij op dit punt de traditioneele opvatting getrouw bleef. Immers was het bezwaar der Hervorming tegen de Roomsche theorie juist, dat ze het scheidingsverbod *al te absoluut* opvatte; en dientengevolge lag de gedachte, dat Rome in onzen tekst toch eene te vrije opvatting had verkondigd, zeker minder voor de hand.

Intusschen bleef ook Calvijn op het geheel exceptioneele van het in 1 Cor. 7 : 15 genoemde geval den nadruk leggen.

Nu zegt het Rapport [2]), dat Calvijn later een ruimer standpunt heeft ingenomen. De hiervoor aangevoerde gronden schijnen me echter ontoereikend.

In het geval van Caraccioli heeft hij geraden, dat het advies van Petrus Martyr en andere theologen zou worden ingewonnen, welk advies hij beloofde te zullen onderschrijven. Toen dit gunstig uitviel, verkreeg Caraccioli scheiding van

---

[1]) Anema, a.w. blz. 17, vgl. blz. 42 v.; Kitchin a.w. blz. 67.

[2]) Blz. 13; men vgl. dezelfde redeneering bij Mr. A. Anema, De gronden voor echtscheiding in het Nederl. burgerl. recht, Wageningen 1904 blz. 50 v.v.

den magistraat. [1]) Dit maakt den indruk, dat Calvijn persoonlijk ook hier zelfs aarzelde, of de regel van 1 Cor. 7 wel op het geval van Roomsch en Gereformeerd was toe te passen. *In geen geval* blijkt hier echter, dat hij kwaadwillige verlating *als zoodanig* als scheidingsgrond aanvaardde.

Behalve op het geval van Caraccioli beroept het Rapport zich nog op de huwelijksordonnantie, die de overheid van Genève na inwinning van Calvijns advies vaststelde. In het voorbijgaan merk ik op, dat de hier bedoelde bepaling niet geldt voor *elke* kwaadwillige verlating, maar slechts voor zulk eene, waarbij iemand ook tevens zijn woonplaats verlaat; bij de bespreking van Beza's meening kom ik hierop terug. Intusschen, al is het dan met deze beperking, toegegeven moet worden, dat hier ook een kwaadwillige verlating, die niet uit religieuze oorzaken voortvloeit, als scheidingsgrond wordt erkend.

Het komt me echter voor, dat hieruit niet mag worden geconcludeerd tot eene verandering in Calvijns opvatting.

Vooreerst is er geen grond voor de bewering, dat we hier te doen hebben met eene *latere* opinie van Calvijn. In 1561 werd toch geene nieuwe kerkenordening gemaakt, maar vond plaats eene generale revisie, waarbij geene belangrijke zakelijke veranderingen werden aangebracht. Speciaal de huwelijksordonnantie dateert dan ook reeds uit het jaar 1545, en in de beschrijving der gronden voor echtscheiding is sinds dat jaar geen noemenswaardige verandering aangebracht. Stelt men nu daarnaast, dat de commentaar op 1 Corinthen verscheen in 1546, dan ziet men, dat de huwelijksordonnantie geen latere periode vertegenwoordigt.

Het verschil moet dan ook eene andere oorzaak hebben. Allereerst is op te merken, dat de huwelijksordonnantie gelijk heel de kerkenordening door de overheid en niet door Calvijn werd vastgesteld. Wel heeft Calvijn op de vaststelling van eerstgenoemde in 1545 invloed uitgeoefend, en er zelfs eigen-

---

[1]) Anema a.w. blz. 51.

handig verschillende correcties in aangebracht. [1]) Maar toch was Calvijn's invloed, zelfs in de laatste periode zijner werkzaamheid, niet dermate overwegend, dat de door de overheid gemaakte bepalingen als de zuivere uitdrukking van des Hervormers ideeën zouden zijn te beschouwen: men denke slechts aan wat deze kerkenordening bevat aangaande de benoeming der ouderlingen en diakenen door de overheid enz.

Bovendien echter heeft Calvijn, zooals elders in het Rapport terecht wordt opgemerkt, [2]) nadrukkelijk onderscheiden tusschen den eisch, dien God stelt aan de conscientie der geloovigen, en den eisch, dien de overheid moet stellen aan hare onderdanen. [3])

Nu behoort de huwelijksordonnantie ongetwijfeld meer tot het geestelijk dan tot het burgerlijk regiment. Weliswaar werden, tengevolge van de eigenaardige verbinding van staat en kerk

---

[1]) Mr. A. Anema, De gronden voor echtscheiding in het Ned. burgerlijk recht, Wageningen 1904, blz. 52.

[2]) Bl. 21 v.

[3]) Wel weten we niet, in hoeverre Calvijn, zoo hij alleen de wet had kunnen stellen, bereid zou zijn geweest, deze onderscheiding in de praktijk toe te passen. Niet alles, wat hij aangaande het onderscheid tusschen het geestelijk en het burgerlijk regiment zegt, is hier in rekening te brengen. Immers heeft dit mede ten doel, te betoogen, dat het burgerlijk regiment, *zooals het* in *de praktijk* is, door den Christen niet tot hoogste richtsnoer mag worden genomen. Aangaande de vraag, hoe het regiment der overheid *moet zijn*, zegt hij o.a., dat Christus met Zijne uitspraak „wat God samengevoegd heeft, scheide de mensch niet", ook aan de overheid den regel stelt, dat zij ongeoorloofde verstootingen niet door haar gezag zal dekken; en dat ze van hare macht misbruik maakt, als ze den man verlof geeft zijne vrouw te verstooten (Calv. op Matth. 19 : 6; vgl. Rapport bl. 13).

Maar toch heeft Calvijn de vraag, of Mozes *mocht* toelaten, wat op zichzelf verkeerd was, onder meer beantwoord met een beroep op het genoemde onderscheid tusschen het geestelijk en het burgerlijk regiment (Calvijn op Matth. 19 : 7.) Al trekt hij op deze plaats daaruit nu geene conclusies voor de toenmalige overheid, de mogelijkheid voor dergelijke conclusies was hier toch gegeven; en in ieder geval de mogelijkheid, dat Calvijn althans zou kunnen *berusten* in overheidsbepalingen, die inzake echtscheidingen meer toelieten dan Gods wet aan de conscientie veroorloofde.

in Genève, het staatkundig en het kerkelijk terrein ook hier niet scherp uiteengehouden, en bleef speciaal in huwelijkszaken nog altijd iets over van de Middeleeuwsche toestanden, waarbij de invloed der kerk vrijwel onbeperkt was. Deze huwelijksordonnantie vormt een onderdeel van de (door de overheid vastgestelde) *kerken*-ordening. Aan het slot wordt bepaald, dat alle huwelijkszaken, die de persoonlijke verbintenis en niet de goederen aangaan, in eerste instantie in den kerkeraad zullen worden behandeld, en zoo ze daar in der minne kunnen worden geschikt, dit dan in den naam Gods geschiede. Alleen wanneer er eene juridische uitspraak noodig is, moeten partijen naar den stedelijken raad verwezen worden, met advies van den kerkeraad. Wat speciaal de scheiding wegens kwaadwillige verlating betreft, de hiertoe noodige publicaties geschiedden en door de overheid en in de samenkomst der gemeente, [1]) de scheiding werd bij den kerkeraad aangevraagd, waarna de aanvraagster met een door dezen afgegeven bewijs tot de overheid ging en deze de rechtsgeldige beslissing gaf.

Uit dit alles blijkt wel, dat de kerk in het totstandkomen van huwelijkszaken een belangrijk aandeel had; en ik kom er nog op terug, hoe dit m. i. ook op de meening der theologen invloed heeft geoefend. Maar dit neemt niet weg, dat, zoo we deze regelen willen karakteriseeren naar Calvijns onderscheiding tusschen „het geestelijk regiment, dat God in Zijn kerk voert", en „ de burgerlijke regeering, die de overheid uitoefent", ze zeker meer tot de laatste dan tot het eerste behooren. Zoo is het dan ook zeer wel te verklaren, dat Calvijn in denzelfden tijd, waarin hij in zijn commentaar op 1 Corinthen verlating *als zoodanig* niet als voor de Christelijke conscientie geldigen scheidingsgrond aanvaardde, kon berusten in eene huwelijksordonnantie, waarin diezelfde verlating tot wettigen scheidingsgrond gestempeld werd.

Om al deze redenen moet m. i. Calvijns opinie aangaande

---

[1]) Zie beneden bij de beschrijving van Beza's gevoelen.

de vraag, wat den Christen vrijheid voor God geeft om te scheiden, niet worden opgediept uit eene huwelijksordonnantie der overheid, maar uit de uitdrukkelijke uitspraken dienaangaande in zijne geschriften; en daar noemt hij als zoodanig, behalve echtbreuk, alleen kwaadwillige verlating *op grond van diepingrijpend religieverschil.*

Deze strengere opvatting komt in nog scherper licht te staan, wanneer men rekening houdt met het ook uit het Rapport blijkende feit, dat hij hiermede front maakte tegen een vrijere meening, ten deele reeds vertegenwoordigd door Luther, die als Schriftuurlijke scheidingsgronden beschouwde overspel en kwaadwillige verlating in den ruimsten zin, en deze zelfs uitbreidde tot de weigering van den huwelijksplicht. [1])

2. Beza.

Niet Calvijn, maar anderen zijn het geweest, die de stelling, dat kwaadwillige verlating het huwelijk ontbindt, in de Gereformeerde theologie ingang deden vinden.

Onder deze anderen staat Beza vooraan.

Toch komt genoemde stelling bij hem nog voor in een meer voorzichtigen en beperkten vorm, dan waarin lateren ze hebben verkondigd.

Ook Beza heeft in eerste instantie het oog op verlating uit oorzaak van religie.

Dienaangaande leert hij nu, duidelijker en uitvoeriger dan Calvijn, dat in 1 Cor. 7 : 15 aan de verlaten persoon wordt toegestaan, het huwelijk voor ontbonden te houden en een nieuw huwelijk aan te gaan. Hierin stemt hij dus met het Rapport overeen. De redenen, waarom de hiervoor door Beza aangevoerde gronden mij onvoldoende schijnen, heb ik boven uiteengezet.

Daarnaast valt echter op te merken, dat Beza evenmin als Calvijn iets wil weten van de in het Rapport gegeven voorstelling, als zou de uitspraak van Christus niet in vol-

---

[1]) Vgl. Anema a.w. blz. 46.

strekt bindenden zin zijn bedoeld. Veeleer meent hij, op grond dier uitspraak, met nadruk te moeten handhaven, dat *alleen overspel* een genoegzame grond voor echtscheiding is. Immers zegt hij: „alleen uit oorzaak van hoererij (zooals de Zone Gods uitdrukkelijk betuigd heeft) is het geoorloofd echtscheiding te zoeken en tot stand te brengen." [1])

Elders bestrijdt hij dan ook uitdrukkelijk hen, die zeggen, dat Paulus aan den echtbreuk een anderen scheidingsgrond heeft toegevoegd, waaruit dan volgens hen zou blijken, dat wat Christus aangaande den echtbreuk gezegd heeft niet zoo precies moet worden opgevat, als ware dit de eenige grond voor echtscheiding, [2]) maar dat veeleer uit dat gezegde van Christus valt af te leiden, ... dat echtscheiding ook gerechtvaardigd is wegens die misdaden, die even zwaar of zwaarder zijn dan overspel. Ook hier voert hij daartegen allereerst aan, dat Paulus aan den door Christus genoemden scheidingsgrond geen anderen heeft toegevoegd.

Ik acht het van belang, op deze nadrukkelijke uitspraken de aandacht te vestigen. Er blijkt toch uit, dat de opvatting, waarop heel het betoog van het Rapport berust (de ruimere opvatting van Matth. 5 : 32) door Beza gelijk ook door Calvijn niet aanvaard maar uitdrukkelijk bestreden wordt. Dit is zeker ook iets, dat der overweging waard is, wanneer wij winst willen doen met het aan de vaderen verleende inzicht in Gods Woord.

De vraag is thans, op welke wijze Beza dan zijne strenge opvatting van Matth. 5 : 32 meent te kunnen vereenigen met zijn stelling, dat volgens 1 Cor. 7 : 15 het huwelijk wordt ontbonden door kwaadwillige verlating uit oorzaak van den godsdienst.

Hiervoor gebruikt hij in hoofdzaak tweeërlei redeneering. Op de boven aangehaalde plaats legt hij

---

[1]) A.w. blz. 121.

[2]) Vgl. Rapport blz. 17.

den nadruk hierop, dat de scheiding niet van den geloovige, maar van den ongeloovige uitgaat: [1]) „Ik voeg eraan toe, dat de apostel met deze woorden geenerlei nieuwen grond voor echtscheiding aangeeft, waarop het vrijstaat het huwelijk te ontbinden, en dat hij dus aan de woorden van Christus niets toevoegt . . . . . Derhalve in wat gezegd wordt aangaande de verlating, is geen sprake van het tot stand brengen van echtscheiding, maar wordt dit gevraagd, of het, nadat de ongeloovige onwettig een echtscheiding tot stand gebracht heeft, geoorloofd is zorg te dragen voor de conscientie van de(n) geloovige?" Onder dit laatste verstaat Beza dan het toestaan aan de(n) verlatene, opnieuw te huwen; en zijne bedoeling is, dat de vraag of dit mag, door Paulus in toestemmenden zin wordt beantwoord.

Nu is deze of een soortgelijke redeneering ook door anderen veel gebruikt om huwelijksontbinding door kwaadwillige verlating te verdedigen; wanneer men zeide, dat kwaadwillige verlating geen grond voor echtscheiding, maar zelf echtscheiding is, en daardoor de(n) verlatene vrijmaakt, [2]) of ook sprak van een recht tot *passieve* scheiding. [3])

Daarom zij er hier op gewezen, dat deze geheele redeneering het eigenlijke bezwaar niet kan wegnemen.

Vooreerst is kwaadwillige verlating geen echtscheiding. Zooals het huwelijk ten onzent niet zonder eene daad der overheid gesloten wordt, kan het ook niet zonder zulk een daad ontbonden worden. [4]) Daarom moet de verlaten partij

---

[1]) A.w. blz. 121.

[2]) Vgl. Voetius a. w. Cap. III, volgens wien ook Zanchius en anderen deze meening zijn toegedaan.

[3]) Vgl. Anema, a. w. bl. 86.

[4]) Terecht merkt Voetius (t. a. p. cap. III qu. II) op, dat eene zaak ontbonden wordt door dezelfde macht, die haar tot stand bracht. Deze macht nu is volgens Voetius mede de overheid (c. q. de kerk). Daarom is het m. i. van Voetius eene inconsequentie, wanneer hij Beza's onderscheiding toch overneemt; een bewijs van de moeilijkheid, waarin men zich bevond bij de poging, om scheiding-door-verlating als Schriftuurlijk te handhaven. Vgl. ook Dr. A. Kuyper, E. Voto Dordraceno IV bl. 155 v.

nog wel degelijk echtscheiding zoeken; ze kan niet enkel *passief* blijven. Wil men nu zeggen, dat toch door de verlating het huwelijk feitelijk verbroken is, dan luidt het antwoord, dat men dit op denzelfden grond ook van overspel kan zeggen, en ook wel heeft gezegd. [1]) Toch zegt ieder, ook Beza, van den man die wegens overspel zijne vrouw verstoot of zich van haar laat scheiden, dat *hij* het is, die zich scheidt of laat scheiden. En ditzelfde geldt dan ook van scheiding wegens kwaadwillige verlating. Terecht heeft het Rapport deze al te spitsvondige onderscheiding laten vallen, en spreekt het ronduit van tweeërlei grond voor echtscheiding. Daarmede vervalt dan echter ook de vroeger gangbare redeneering, en is erkend dat er wel degelijk een tweede scheidingsgrond naast den door Christus genoemde wordt aangenomen.

Maar bovendien. Toegegeven ook al, dat de kwaadwillige verlater zelf het initiatief tot scheiding neemt, en deze ook verkrijgt, en dat de verlaten partij in het geheel geene actieve, op echtscheiding gerichte daad zou behoeven te verrichten, dan nog is Beza's opvatting van Paulus' woord niet in overeenstemming met Christus' uitspraak. Immers, Christus heeft niet alleen het actieve scheiden verboden, maar ook gezegd, dat wie *passief*, zonder eigen toedoen, gescheiden is (doordat de man haar verstoot) niet hertrouwen mag. En volgens Beza zou Paulus, althans in het hier behandelde geval, dit recht van hertrouw wel verleenen.

Daarom vindt men bij Beza nog eene t w e e d e r e d e n e e r i n g, waarin hij het gemeende verschil zoekt te verklaren uit de omstandigheid, dat Christus sprak over een gelijksoortig, Paulus over een ongelijksoortig (gemengd) huwelijk. [2])

En dat hier nu een andere regel kan gelden, motiveert

---

[1]) Vgl. Dr. W. Geesink, Van 's Heeren Ordinantiën II 2 bl. 230; Calvijn op Matth. 5 : 31.

[2]) a. w. bl. 119.

Beza aldus: „Want voorzeker is hij, die uit haat tegen de ware religie een lid van Christus van zich werpt, tenvolle waardig om daarvan beroofd te worden. Voorts werd bij die andere scheidingen terecht aangenomen, dat er de eene of andere schuld was bij de persoon, die wordt verstooten, daar het niet licht kan voorkomen, dat iemand geheel willekeurig zijn echtgenoot verstoot: wat kan er echter voor schuld zijn bij iemand, die alleen uit haat tegen de ware religie wordt verstooten? Daarom zou het hoogst onbillijk zijn, dat de verstooten persoon zou boeten voor de schuld van den goddeloozen verlater, en dit zou toch gebeuren, als ze aan de willekeur van dezen bleef onderworpen."

Dit betoog zal niet licht iemand bevredigen. Dat vrouwen onschuldig verstooten werden zal — trots Beza's optimistische gedachte over mannelijke trouw — ook onder Israël wel zijn voorgekomen. En toch heeft naar Christus' woord de verstootene geen recht, haar huwelijk als voor God ontbonden te beschouwen.

In het algemeen is niet in te zien, waarom — tenzij natuurlijk een ondubbelzinnige uitspraak der Schrift dit zou leeren — Christus' woord niet op een gemengd huwelijk van toepassing zou zijn. Immers grondt Hij de onontbindbaarheid van het huwelijk niet op de eenheid des geloofs, maar op de scheppingsordinantie.

Tenslotte beroept Beza zich erop, dat zelfs in het canonieke recht aan zulk eene verlatene de hertrouw wordt toegestaan. Alleen, dit kan daarvoor redenen aanvoeren, die Beza niet kon aanvaarden. Behalve de verklaring, dat afgoderij en ketterij geestelijke hoererij waren, die nog erger was dan lichamelijke, [1]) gold hier ook de overweging, dat het huwelijk een sacrament was, en daarom het huwelijk van ongeloovigen altijd onvolmaakt. [2]) Maar, al kon Beza zulke gronden niet gebruiken, en al had hij er niet veel anders voor in de

[1]) Kitchin, a.w. blz. 66.
[2]) Vgl. Anema a.w. blz. 43.

plaats te stellen, toch zal het feit, dat zelfs het anders zoo strenge canonieke recht hier eene uitzondering toeliet, hem gesterkt hebben in de vrijmoedigheid om zich bij de verklaring van 1 Cor. 7 : 15 te houden aan eene eenmaal gangbare uitlegging, die anders, zooals we zagen, aan hoogsternstige bedenkingen onderhevig is.

Neiging, om den Hervormer hierover hard te vallen, zal men te minder gevoelen, als men bedenkt, dat er zeker gevallen genoeg voorkwamen (men denke slechts aan Caraccioli), waarin veler menschelijk gevoel krachtig voor deze opvatting moest pleiten.

Nog één factor komt hierbij, en door dezen is Beza zelfs nog verder gebracht.

Totdusver hoorden we Beza uitsluitend spreken over verlating uit oorzaak van religie. Had hij het hierbij gelaten, dan zou hij praktisch dichter bij mijne opvatting staan dan bij die der Commissie, daar verlating uit deze oorzaak althans in onzen tijd niet dan bij zeer hooge uitzondering voorkomt.

Intusschen heeft Beza zijn boven weergegeven stelling tot op zekere hoogte ook uitgebreid tot kwaadwillige verlating uit andere oorzaken dan die der religie. Toch spreekt hij hierover heel wat omzichtiger.

Aangaande het huwelijk van twee geloovigen geeft hij als algemeenen regel aan, dat hier geen scheiding door verlating kan plaats hebben. [1]) Immers is scheiding voor beiden ongeoorloofd en zijn beide personen in de macht der kerk. Daarom moet de schuldige door kerkelijke en zoo noodig door burgerlijke straffen gedwongen worden om den huwelijksplicht na te komen. Ook wanneer het gemoed van den verlater niet kan worden verteederd, moet, zoolang de overheid hem kan beteugelen, de onschuldige volharden in het gebed. Alleen wanneer de verlater zich buitenslands begeeft, wordt het anders. Voor dat geval verwijst Beza naar de „hier in de kerk van Genève" gebruikelijke rechts-

[1]) A.w.p. 123.

regeling, die hem met Gods Woord in overeenstemming schijnt. Deze komt hierop neer, dat de schuldige zoo mogelijk door brieven of ook door boden wordt opgeroepen, en dat, wanneer hij daaraan niet voldoet, na driemaal herhaalde aankondiging in de vergadering der gemeente en bij de overheid, tenslotte verklaard wordt, dat het huwelijk door verlating ontbonden is. Zooals men ziet komt deze beschrijving overeen met de boven weergegeven Geneefsche huwelijks-ordonnantie. Merkwaardig is de hiervoor door Beza opgegeven grond: ofschoon zulk een verlater misschien beweert, dat hij niet uit godsdiensthaat is weggegaan, zoo wordt toch hij, die zich aan het toezicht der kerk onttrekkend tegen de conscientie het huwelijk verbreekt, ongetwijfeld terecht gelijkgesteld met een ongeloovige, die tegelijk de religie en de(n) echtgenoot(e) verlaat.

Men ziet hier reeds in beginsel, hoe — stellig onbewust en met de beste bedoeling — door de veelheid der redeneering het woord van Christus, waarin hertrouw der verstootene verboden is, successievelijk van zijne kracht wordt beroofd. Beza begint met te verklaren, dat op dezen regel overspel de eenige uitzondering is. Vervolgens neemt hij aan, dat dit alleen geldt voor gelijksoortige huwelijken, daar voor gemengde huwelijken een andere regel door Paulus is aangegeven. En in de derde plaats constateert hij, dat ook bij gelijksoortige huwelijken niet Christus', maar Paulus' regel geldt, wanneer de verlater hardnekkig blijft, daar men dan feitelijk met een gemengd huwelijk te doen heeft.

Men vraagt zich af, of er zoo voor den door Christus gestelden regel nog een terrein overblijft. Nu is daarop bij Beza nog een antwoord. Zoolang toch de verlater nog in de macht van overheid en kerk is, moet volgens hem de verlatene wachten en bidden. Maar straks zullen anderen komen, en van deze beperking alleen dit overhouden, dat de verlatene mag hertrouwen, wanneer de verlater noch door publieke, noch door private vermaningen kan worden bewogen, om de samenwoning te hervatten, waarvoor dan

een tijd moet worden gesteld, door de overheid te bepalen, bv. zeven, vijf of drie jaar. [1]) En voor beantwoording der tegenwerpingen zal men verwijzen naar Beza, [2]) vergetende, dat men den dunnen draad, waarmede Beza zijne stelling nog aan de Schrift zocht te verbinden, eerst heeft doorgesneden.

Dat nu Beza, trots de beslistheid, waarmede hij eerst gezegd heeft, Christus' uitspraak in haar volstrekt karakter te willen handhaven, toch zoover is gegaan op den weg, waarop ze tenslotte van haar kracht zal worden beroofd, heeft stellig eene dieperliggende oorzaak.

Vergis ik me niet, dan wordt hier duidelijk openbaar een ongewenschte invloed, dien de onvoldoende afscheiding van het staatkundig en kerkelijk terrein licht op de opvattingen kon uitoefenen. Terwijl bij Calvijn het aanvaarden van (of berusten in) dezen scheidingsgrond voor de publieke rechtsorde gepaard ging met de handhaving van den strengeren eisch voor de conscientie, komt Beza er toe, deze publieke rechtsorde met Gods Woord in overeenstemming te verklaren, waarmede hij dan blijkbaar bedoelt, dat de Christen ook vrijheid voor God heeft, hiervan gebruik te maken.

Van de door Calvijn in zijn commentaar wel niet verder uitgewerkte, maar toch in het algemeen geconstateerde mogelijkheid, dat het der overheid geoorloofd kan zijn, iets toe te laten, wat Gods wet aan de conscientie verbiedt, blijft in Beza's uiteenzetting vrijwel niets over. Zijn regel is, dat over de echtscheidingen „moet geoordeeld worden alleen uit Gods Woord, waarvan de overheid de bewaarster en niet de overtreedster behoort te zijn." [3]) En in hoe strengen zin hij dit verstaat, blijkt uit zijn advies, dat indien een Christelijke overheid meent in dezen iets aan hare onhandelbare onderdanen te moeten toegeven, zij dan aan dezulken eene scheiding van tafel en bed veroorlove. [4])

---

[1]) Voetius, a. w. Cap. IV, Qu. IV.
[2]) a. w. Qu. I.
[3]) a. w. bl. 127.
[4]) a. w. bl. 126.

Trouwens, deze houding kan ons niet verwonderen. Nu het wereldlijk en het burgerlijk regiment in dezen praktisch zoo weinig gescheiden waren, en de publieke rechtsorde aangaande huwelijkszaken mede door den kerkeraad uitgevoerd werd, is het begrijpelijk, dat Beza voor die publieke rechtsorde geen anderen regel kon aanvaarden dan dien, welke ook door het geestelijk regiment gebillijkt werd. Maar dan lag omgekeerd ook dit voor de hand: daar het burgerlijk regiment een iets ruimeren regel scheen te eischen dan den in Matth. 5 : 32 gestelden, moest de neiging groot zijn, dien regel van het geestelijk regiment in iets ruimeren zin uit te leggen, dan eene onbevangene exegese zou hebben gedaan.

Dr. A. Kuyper schreef eenmaal: [1]) „Onze Reformatie deed in zooverre een stap op den beteren weg, toen ze de Kerk er maar buiten liet, en de overheid ten deze liet optreden. Niet toch de Kerk, maar de Overheid heeft te voorzien in de regeling van allerlei betrekking tusschen personen, die niet als Christenen door een hooger beginsel geregeerd worden. En zij nu, de Overheid, kan dan natuurlijk niet bij dien wilden hoop den maatstaf aanleggen, die onder Gods kinderen als de eenig ware en heilige geldt."

Onder volkomen instemming met de grondgedachte dezer woorden merk ik op, dat blijkens het voorafgaande de Reformatie dezen „stap op den beteren weg" slechts ten halve heeft gedaan, [2]) daar ze de kerk er niet geheel „buitenliet"; en daardoor kon kerk en theologie, die uit den aard der zaak geen anderen maatstaf wilden aanleggen dan dien welke „onder Gods kinderen als de eenig ware en heilige geldt", er licht toe komen, dezen maatstaf onbewust iets om te buigen, en daardoor voor de overheid meer bruikbaar te maken. [3])

---

[1]) a. w. bl. 156.

[2]) Vgl. ook Anema, a. w. bl. 74 v.

[3]) Vgl. Olshausen a. w. bl. 610: „Dat men dezen tekst (1 Cor. 7 : 15) zoo heeft kunnen verklaren, dat Paulus de kwaadwillige verlating als grond

Wanneer ook in de 16e eeuw reeds het standpunt van Beza door mannen als Ursinus, Zanchius e. a. werd gedeeld, dan lijdt het m. i. geen twijfel, of dit is uit soortgelijke factoren als we te Genève opmerkten, te verklaren.

Dat hetzelfde geldt van sommige kerkelijke vergaderingen en vele theologen in Nederland, wensch ik nog nader aan te toonen.

---

van echtscheiding voor de Christenen wilde doen gelden, is te verklaren uit het besef der noodzakelijkheid, bij den tegenwoordigen toestand der uitwendige kerk de echtscheidingen niet te beperken tot het eenige geval waarin echtbreuk als uitwendige daad heeft plaatsgegrepen. Men gevoelde, dat kwaadwillige verlating en onverzoenlijke haat ook geldige redenen tot scheiding konden worden, en zocht daarvoor grond in de Schrift."

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS DER NEDERLANDSCHE BIJBELVERTALING

door

Dr. F. W. GROSHEIDE.

I. INZAKE DE KAROLINGISCHE PSALMEN.

Prof. van Helten heeft in zijn uitgave van de Karolingische psalmen naast den oud-Germaanschen ook den Vulgatatekst afgedrukt, waaruit de eerste is overgezet. Van Helten heeft aangetoond, dat de Germaansche vertaler nu en dan niet den gewonen Vulgatatekst volgt. Soms is de afwijking te verklaren, doordat de overzetter in zijn codex blijkbaar een ook ons nog bekende variant las. Enkele gevallen blijven bij Van Helten onverklaard. Hier moge een poging worden gewaagd om althans over enkele daarvan eenig licht te verspreiden alsook om voor een paar plaatsen een andere oplossing te geven.

Herhaaldelijk komt het voor, dat de Kar. ps, *got* hebben, waar de Vulg. *Dominus* leest. Zoo (ik volg de orde van V. H.) Ps. 57 : 7, 19 : 8, 1 : 2, 6, 2 : 2, 4, 7, 11, 12, 3 : 4, 5. Dit kan eenvoudig worden verklaard door het verkeerd oplossen van een abbreviatuur (Ds. Di etc.). Hetzelfde schijnt zich voor te doen Ps. 54 : 9, waar naar *exspectabo*, i. p. v. *exspectabam* is weergegeven: Ps. 55 : 12 *laudationis* i. p. v. *laudationes* (hier bestaat echter de var. *landationis*), Ps. 73 : 9 *videbimus* i. p. v. *vidimus* of *videmus*.

In de Latijnsche codices komt zeer vaak onder den invloed van vulgaire uitspraak verwisseling voor de b en v (u), vgl. b.v. Dr. Alfred Schöne, *M. Minuicii Felicis* Octavius, Lpzg. 1913, blz. 84. Op deze wijze laat het zich begrijpen, dat de vertaler Ps. 54 : 17 *salvavit* overbracht i. p. v. *salvabit*,

gl. 323 *vivificavit* i. p. v. *vivificabit* (var. gewone tekst *vivificet*), gl. 508 *exsultabit* (als var. bekend) verwart met *exsultavit*. In deze gevallen moet het in het midden blijven, of de fout reeds in het voorbeeld van den vertaler was gemaakt, of dat hij haar zelf door eigen slechte uitspraak maakt.

Ps. 54 : 6 kan *tenebrae* als plurale tantum zijn opgevat, zoodat de var. tenebra niet behoeft te worden ondersteld. Ps. 73 : 23 Van Helten zoekt achter *thu hattos geuwalt forthron meon : tenuisti potestatem dexteram meam*, hetgeen nergens voorkomt. De Vulg. heeft *manum dexteram meam*. Beter schijnt het aan te nemen, dat de laatste woorden de buigingsuitgang was afgekort, dat de vertaler las *dexterae meae* en *manum* opvatte als *macht, geweld*. Daarop zou juist kunnen wijzen het door V. H. ter verklaring aangevoerde citaat van Notker: tenuisti manum hoc est erexisti potestatem dexterae mae.

Ps. 72 ; 26. Vulg. *cordis mei*, Kar. *liuis mines*. Is het noodig achter dat laatste *vitae meae* te zoeken, kan niet cor vgl. Ψυχή als leven zijn opgevat?

Mochten deze verklaringen juist zijn, dan zou voor een groot deel van de bij V. H. niet verklaarde plaatsen de oplossing zijn gevonden.

II. INZAKE BOENDALES LEEKENSPIEGEL.

Het is bekend, dat het tweede boek van Boendales, *Der Leken Spieghel* geheel gewijd is aan de geschiedenis van het Leven van Jezus en als zoodanig behoort het met andere levens van Jezus, die immers elk op hun wijze bedoelden den inhoud des Bijbels aan het volk te brengen, in de geschiedenis der Bijbelbetaling te worden besproken.

De Vries heeft in de mooie inleiding op de uitgave van den *Leekenspiegel* gezocht naar de bronnen van het 2e boek. Hij vond, dat cap. 3 vs. 6 — c. 8 vs. 40 geheel het *Evangelium de Nativitate S. Mariae* was gevolgd. De Vries kon onder de hem bekende apokriefe evangelien niet de bron vinden, die Boendale gebruikt had voor cap.

6 vlg. en vermoedde, dat het evang. *de nativ. Mariae* oorspronkelijk langer was, dan hij het kende en dat Boendale het ook verder als bron had gebezigd. Dan koesterde De Vries gegronde hoop, dat de verloren helft nog wel weer zou worden gevonden.

Die hoop is althans den deele verwezenlijkt. Immers Boendale volgt voor II, 20, 17 — 34, 28 letterlijk het tweede gedeelte (cap. 26—42) van den op naam van Mattheus staande *Liber de ortu beatae Mariae et infantia salvatoris* (Tischendorf, *Evangelia apocrypha,* bl. 93—112). *Leekenspiegel* II, 20, 1—15 geeft een uitvoeriger verhaal naar den Kanonieken tekst over den terugkeer uit Egypte, dan in cap. 25 van het laatst genoemde apokriefe evangelie wordt geboden.

Waarom Boendale voor het eerste gedeelte van zijn boek ook niet het eerste deel van den *Liber de ortu* etc. volgde, maar, zooals De Vries terecht opmerkte, het *ev. de nativ. Mar.* zal wel nooit zijn uit te maken. De inhoud van deze beide stukken stemt zakelijk doch niet woordelijk overeen. Voor *Leekenspiegel* II 9—20 is nog geen bepaalde bron aan te wijzen. Reeds De Vries heeft er op gewezen, dat wel veel van de behandelde stof hier en daar is te vinden, maar het blijkt nu eenmaal dat Boendale zijn voorbeeld letterlijk volgt, hij zal dat ook II. 9—20 wel hebben gedaan. Doch welk voorbeeld?

III. INZAKE VAN DEN LEVENE ONS HEREN.

In het jaar 1851 gaf H. A. Keller te Tübingen uit *Mittelniederländische Gedichte,* ontleend aan een hds., toen verworven door de Tübingsche bibliotheek. Het ging om een codex uit de 14e of 15e eeuw, papier, eens toebehoorende aan het Sint Geertruida Klooster te Amsterdam. Van de gedichten is het belangrijkste een Passie.

Merkwaardig is, dat deze Passie polemiseert tegen *Van den Levene ons Heren.* Immers in den Proloog luidt het reg. 23 vlg.

Al isset eens in rijm ghemaect,
Ten is nochtan so niet gheraect,
Dat ic daer mede bin tevreden,
Ic sel iu scriven bi wat reden:
Het dunct mi wesen veel te lanc,
Dat ic bewijs in dierst inganc,
Doe god in Symons huse was
End hi sijn jonghers preect en las.
Dit leste vers is slechts geset
Om dattet rimen sal te bet.
Voer die manier wil ic mi hoeden
In dit ghedicht na mijn vermoeden.
Oec meed so stater vele in,
Dat loghen is na minen sin.
Doe quam Maria Magdaleen,
So sondich wijf en was ne gheen.
God wouts, vroe morghen; ditser een,
Want Jezabel die vule queen
Ghinc haer in boesheid verre boven,
Die bibel leest wil dijs niet loven.
Int evangeli staet ghescreven,
Si was een sondich wijf van leven
End niet dat si de meeste was,
Als ic int ander boeke las.
Woud ic van Herodyas spreken,
Veel grover waren haer ghebreken,
Want meerre man quam nije van wive,
Dan si brochte van den live.
Al wil ic opte rijm wat achten,
Ic sel mi voer die loghen wachten,
Het waer te lang, dat wi bezaghen
Al, die mi in dat boec mishaghen.

Van den Levene ons Heren reg. 1398 vlgg.

Daar quam Maria Magdalene,
(So besondicht wijf ne was ne gene)
Daer onse here predicte en las,
In Symons huus daer hi geherbercht was;

IV. INZAKE DE TEKSTKRITISCHE KANTTEEKENINGEN DER STATENVERTALING VAN HET N T..

Reeds vroeger (zie *Geref. Theol. Tijdschr.*, XIV, 6, Oct. 1913), werd een onderzoek ingesteld naar het karakter van den tekst der Statenvertaling van het N. T. Gevonden werd toen, dat de Statenvertalers vooral met den tekst van B e z a zijn te rade gegaan, en dat daarbij ook invloed van de uitgaven van R o b. S t e p h a n u s en van die van E r a s m u s valt aan te wijzen. Een en ander staat daarmede in verband, dat de Statenvertalers, wanneer ze verschil van lezing vonden, zelfstandig hebben beslist en zich nu eens bij deze dan weer bij die uitgave hebben aangesloten. Zoo werd bevestigd, wat we lezen in de *Acta Revisorum N. T.*, zooals R e n e s s e ze opstelde voor de Synode van Utrecht, dat men bij de herziening volgde de B e z a-editie van 1588/99, doch met dien verstande, dat de inzage van andere uitgaven vrij bleef. In het bovengenoemde artikel werd er op gewezen, dat een onderzoek naar de tekstkritische kantteekeningen van de Statenvertaling ons nog wel meer aan het licht zou brengen, of voor het minst bevestigen, wat destijds langs een geheel anderen weg werd gevonden. Inderdaad is dit gebleken het geval te zijn, gelijk ik thans hoop te kunnen aanwijzen, nu ik die tekstkritische kantteekeningen heb nagegaan.

Vooraf dient echter te worden gesproken over de moeilijkheden, waarmee de bestudeering van de tekstkrische kantt. gepaard gaat, omdat die van invloed zijn op de waarde van het resultaat.

In de eerste plaats dan, is het niet altijd gemakkelijk uit te maken, of de Statenvertalers een tekstkritische kantt. wilden geven. De formule van inleiding is niet overal geheel dezelfde. En op meer dan één plaats rijst twijfel, of bedoeld werd een anderen tekst te vertalen dan wel een andere vertaling te geven van denzelfden tekst. De moeilijkheid wordt grooter, wanneer de vraag rijst ; Kenden de Staten-

vertalers de lezing, waarvan hun kantteekening een vertaling kan zijn. Een voorbeeld geeft Hd. 15 : 14. De tekst heeft: *voor* Zijn naam, de kantt.: *in* Zijn naam. Nu is hier een lezing ἐπί dat, en een lezing zonder ἐπί. De laatste kan vertaald worden, zooals de tekst doet, de eerste kan grondslag zijn geweest van de kantt. Naar alle waarschijnlijkheid hebben de Statenvertalers den tekst zonder ἐπί niet gekend, daar die, zoover ik weet, noch in de oude uitgaven van het N. T. noch in hun noten voorkomt. [1]) Maar besliste zekerheid heb ik niet en daarom blijft het onzeker, of deze kantteekening een tekstkritische is of niet.

In verband met deze dingen, is het niet nauwkeurig te zeggen, hoeveel tekstkritische kantteekeningen de Statenvertalers opnamen. Ik vond er ± 100, maar het blijft mogelijk dat er eenige onderdoorloopen, die alleen bedoelden een andere exegese te geven, en ook — dat mij eenige ontgingen, die inderdaad tekstkritisch waren bedoeld.

In de tweede plaats gaat de vergelijking der tekstkritische kantt. met veel moeite gepaard. Het spreekt van zelf, dat men in de eerste plaats bij Beza zoekt. Maar waar bij Beza? Men heeft zich niet tot de Grieksch-Latijnsche uitgave van 1588/89 beperkt. En in de verschillende uitgaven van Beza is heel veel verschil. Niet alleen, omdat Beza in een volgende editie afwijkt van een vroeger verdedigd gevoelen, dat ware het ergste niet. Maar het komt herhaaldelijk voor, dat de Grieksche tekst de eene lezing heeft, de Latijnsche vertaling de andere, dat de noten een andere lezing verdedigen, dan in den tekst is opgenomen etc. etc. Om dit bezwaar althans eenigermate te ondervangen heb ik vergeleken met den Griekschen en den Latijnschen tekst van de eerste (1565) en van de laatste (1598—1642) Beza uitgave. Zóo zullen toch wel heel weinig Beza-lezingen mij zijn ontgaan. Waar in het vervolg B. staat is gemeend, dat

[1]) Vermoedelijk geeft de tekst vertaling naar Vulg. en Beza, de kantt. de opvatting van Calvijn.

de eerste en de laatste uitgave in het Grieksch, zoowel als in het Latijn (eventueel in de aanteekening) de bedoelde lezing hebben. Verder moest ter beoordeeling vanzelf vergeleken worden met den Deuxaesbijbel, Calvijn, de Stephanus uitg. van 1550. Wat nu de mededeeling der resultaten betreft, zou natuurlijk een lijstje kunnen worden gegeven van de plaatsen, die ik naging om daarachter te vermelden, bij wien de Statenvertalers zich aansloten. Doch dit zou niet alleen heel wat ruimte innemen, maar ook met het oog op het bovenstaande misschien niet een zuiver beeld van den toestand geven. Liever bepalen we er ons daarom toe in het algemeen de indrukken te vermelden, die zich aan ons hebben opgedrongen.

1) De Statenvertalers zijn bij het opnemen van tekstkritische kantteekeningen zeer willekeurig te werk gegaan. Ze hebben volstrekt niet alles uit Beza of den Deuxaesbijbel overgenomen. Wat den laatste betreft, de St.vert. heeft ook tekstkritiek waar die in den Dab. ontbrak. Regelmaat of systeem heb ik hier niet kunnen ontdekken. Eigenaardig is, dat soms de tekstkritische kantt. zich ophoopen, (b.v. 3 in Mk. 8, 3 in Luk. 11, vier in 2 Petr. 1), dan weer heele stukken, ze missen (b.v. Mk. 12—Lk. 6, Hd. 26—Rom. 6, 1 Kor. 1—6, Ef., Fil.). Men kan vermoeden, dat dergelijke verhoudingen ontstaan zijn, als toevallig b.v. bij de revisie, twee menschen een verschillende uitgave gebruikten, hoewelk ik dit niet met de feiten kan bewijzen. Het kan evengoed stemming zijn geweest. In het algemeen zijn de kantteekenaren zuinig gebleven met hun tekstkritiek. Geheel overeenkomstig den regel, die ze zich hadden gesteld, vgl. Hinlopen, *Bijlagen*, bl. 136.

2) Een tweede indruk is, dat men zich in de tekstkritiek zeer nauw bij Beza heeft aangesloten. Op ongeveer de helft van de plaatsen is in den tekst de tekst van Beza gevolgd en geeft de kanteekening de vertaling van zijn tekstkritische opmerking.

3) Ook indien Beza niet letterlijk wordt gevolgd, is toch doorgaans Beza wel bron geweest. Men heeft dan het

geval, dat b.v. de kant. van Beza in den tekst werd vertaald, en de tekst van Beza in de kant. Slechts zeer enkele opmerkingen onzer Statenvertalers zijn niet bij Beza te vinden. Zoo de kant. op Mt. 8 : 15, die de lezing geeft, welke sommige exemplaren van den Dab. hebben en den tekst van Stephanus 1550. De kwestie der kant. op Mt. 10 : 15 vond ik alleen bij Drusius [1]) duidelijk besproken, in de Vulgata zoowel als in de Latijnsche vertaling van Beza wordt niet behoorlijk onderscheid gemaakt tusschen den naam van de plaats en de inwoners van Sodom en Gomorra. Luk. 11 : 15 hebben de Stat.vert. den tekst van Beza, in de kant. vermelden ze de lezingen van den Dab., die de Vulg. volgde. Rom. 11 : 6 kan exegese de grond der kant. zijn. In elk geval leest Beza οὐκ ἔτι niet οὐκέτι. De tekst is strikt genomen niet naar Beza, ook niet uit den Dab. Tit. 2 : 8 is de tekst naar Beza, de kant. naar Vulgata, (niet alle uitg.) Luther, Liesveldt, Calvijn. Een soortgelijk geval geeft nog Hebr. 9 : 14, waar de tekst is naar Beza, Calvijn, de kant. naar Luther, de kant. van Steph. 1550. Ziedaar alles, wat bij Beza niet werd gevonden, noch in de uitgave van 1565, noch in die van 1642.

4) Wanneer de Statenvertalers den tekst van Beza niet volgen, is dat doorgaans wel te verklaren. Ik noem hier alleen plaatsen, die noch met den Griekschen, noch met den Latijnschen tekst van B. 1565 of 1642 overeenstemmen. Mk. 7 : 3 gaan de Stat.vert. met Beza's kant. mee, onder invloed van den Dab., Liesveldt, de Fransche vert., de Vulg. Mk. 9 : 16 volgt de Stat.vert. Beza's kant. naar den Dab. Luk. 9 : 15 hetzelfde geval. Luk. 11 : 35 evenzeer, alleen met dit verschil, dat hier ook de kant. met die van den Dab. overeenstemt (deze naar Utenhove). Lk. 16 : 9 kant. Beza gevolgd naar den Dab. Joh. 19 : 31 is misschien onder invloed van de Elzevier-uitgave (= Vulg.) van

[1]) Ook elders b.v. Mt. 10 : 29 schijnen de kantteekenaren aan Drusius te hebben ontleend.

1624, Liesveldt, Beza's kant. gevolgd. De Dab. is hier niet geheel duidelijk en geeft een andere opvatting (naar Utenhove en de Fransche vert.) vermoedelijk naar den tekst van Beza's kant. Rom. 7 : 6 is ook de kant. van Beza gevolgd tegen den Dab. maar met Stephanus, Liesveldt, Fr. vert., Utenhove. In een niet onbelangrijk deel der gevallen gingen de Statenvertalers dus met Beza's kant. mee, omdat ze zich hielden aan den Dab., geheel overeenkomstig hun opdracht, daarvan zoo weinig mogelijk af te gaan.

5) Enkele plaatsen vragen een afzonderlijke bespreking. Joh. 18 : 20 is een konjektuur van Beza vertaald. Hd. 3 : 20 misschien (via Beza) een konjektuur van Steph. 1550. Rom. 16 : 27 liet Beza evenals de Complutensis ᾧ weg, de Stat.vert. volgen hem. De kant. op 2 Kor. 12 : 9 kan ik nog niet geheel verklaren, vermoedelijk is *u* een drukfout en zal het *mij* moeten zijn. Gal. 4 : 17 ; het *ons*, dat de Statenvertalers hier van Beza overnemen, komt wel in enkele minuskels voor, maar Beza gaf het toch als konjektuur. Jak. 4 : 2 is via Beza een konjektuur van Erasmus in de Stat.vert. gekomen (vgl. Heringa, *Disput de L. C. Valckenaeri sententiae,* blz. 8 vlgg.).

6) De Openbaring heeft niet alleen, wat den Griekschen tekst betreft, een eigen geschiedenis gehad, ook in de oudste uitgaven en de vertalingen staat ze op zichzelf. Ik vermeld hier eerst de plaats, dan waarmee de tekst, ten slotte, waarmee de kantt. overeenstemt. Dit laatste is tamelijk onvolledig, maar een volledig onderzoek zou een afzonderlijk artikel eischen.

Op. 2 : 19 — B. — Vulg., Grotius, Luther, K. Steph. 1550.
Op. 3 : 2 — B. — Vulg., Grotius, K. Steph. 1550.
Op. 6 : 1 — B. — Vulg., Luther, K. Steph. 1550, (Grotius leest ὅτε, vertaald quod.)
Op. 10 : 4 — B. — Opmerking bij Grotius.
Op. 11 : 2 — B. — Sept. 1550, Luther, in de kant. van Beza aangeduid.

Op. 12 : 6 — B. — Luther. Aangeduid bij Grotius. Wellicht exegese.
Op. 12 : 14 — B. 65. B. Lat. 42. Steph. Dab. — B. Graec. 42, K. Steph. 50. Grotius leest ὅπως, vertaalt *ubi*.
Op. 13 : 1 — B. Grotius Grieksche tekst — K. Steph. 50, Grotius' Lat. vert. (vgl. ook de tweede verklaring van Grotius in de Critici Sacri).
Op. 13 : 5 — B. — K. Steph. 50, Elzevier 1624 (vgl. Grotius).
Op. 16 : 5 — B. 42 — B. 65, K. B. 42, Luther, Dab., Grotius, Steph.
Op. 17 : 5 — B. — K. Steph. 50.

Voor de beide laatste plaatsen, zie Heringa, *a.w.* bl. 17 vlg.

Maken we nu de slotsom op, dan zullen we moeten zeggen, dat het vroeger gevonden resultaat door dit onderzoek is bevestigd. De Statenvertalers staan sterk onder den invloed van Beza, maar blijven toch ook tegenover Beza zelfstandig.

V. BIBLIOGRAPHISCHE AANTEEKENINGEN.

Doedes heeft herhaalde malen, het laatst en meest volledig, *Theol. Stud.*, IX, 1891, blz. 151 vlg. de lijst van Bijbels, die Lelong gegeven had, aangevuld.

Voorzoover ik kan nagaan, werden nog niet vermeld het N. T. uitgekomen te Delft, bij De Bruyn Hermanszoon Schinkel, 1611, en het N. T. met de Kantt. van Marlorati, verschenen te Amsterdam bij Hendrick Laurensz, 1629. Beide klein kwarto, beide Dab. tekst, het eerste slechte druk, in twee kolommen, het tweede zeer fraaie druk in één kolom. Het eerste bevat den brief aan de Laodicensen.

Van Druten, *Gesch. der Ned. Bijbelvert.*, bl. 685 schrijft, dat van den Lutherschen Bijbel van 1648, de herziening van Adolf Visscher slechts zeven exemplaren bekend zijn — ik ken er drie te Amsterdam, alle bij partikulieren, zóó zeldzaam zal die Bijbel dus niet zijn.

ONZE CATECHESE EN MONTESSORI

door

Ds. A. C. HEIJ te Koudekerke (Z.)

I.

De groote beroemdheid, waarin Montessori zich heden ten dage verheugen mag, dankt zij niet — gelijk men van deze medicinae doctor zou kunnen verwachten — aan haar prestatie op het gebied der medische wetenschap, maar aan die op het terrein der paedagogie. Het is haar „Pedagogia Scientifica" die haar vermaard maakte.

Zoo is het denkbeeld wel niet te stout, dat het de moeite loonen kan na te gaan, of van haar ook voor de catechese te leeren valt. Moge toch al de catechetiek een theologisch studievak zijn, ze houdt nauw verband met de algemeene paedagogiek en didactiek, en wat op die terreinen tot goede resultaten leidt, kan allicht dan ook voor de catechetiek winst afwerpen.

Dat denkbeeld behoeft ook nog niet te worden prijsgegeven om wat Dr. J. H. Gunning Wz. in zijn schets: „Dr. Maria Montessori, de Italiaansche onderwijshervormster" opmerkt: „dat we bij het geheele Montessori-verschijnsel steeds in het oog moeten houden, dat wij daarbij in hoofdzaak te doen hebben met het kleine kind beneden den 7—8-jarigen leeftijd." Zoo daaruit zou moeten volgen, dat de Montessorimethode alleen en uitsluitend voor zulke jonge kinderen te gebruiken was, zoo zou natuurlijk een onderzoek, als dit artikel wil instellen, kunnen achterwege blijven. Catechesaties toch voor kinderen van 3—7 jaar zullen er wel niet gehouden worden. Is Prof. Hoekstra van oordeel, dat ook de schoolkinderen ter catechesatie behooren te gaan, dat hij ook de kinderen van de bewaarschool als voorwerp van de

catechese zou willen aanwijzen, mag worden betwijfeld. Maar dat Montessori's methode belang heeft ook voor oudere kinderen, dan die beneden den 7—8-jarigen leeftijd is al zeer waarschijnlijk, omdat anders onbegrijpelijk zou blijven de groote beroemdheid, die Montessori in korten tijd verwierf, de groote geestdrift, waarmede haar ontdekkingen zijn begroet en de intense belangstelling voor haar beginselen, die in tijdschriften en zelfs speciale Montessori-vereenigingen uitkomt. Niemand zal toch kunnen beweren dat de jonge jeugd van $2^1/_2$—7 jaar zóó zeer staat in het middelpunt van aller belangstelling, dat uit die belangstelling dat alles zou te verklaren zijn.

Reeds cursorisch Montessori's boek lezende vindt ge daar telkens gedachten, die, aforistisch verzameld, voor den catecheet al niet zonder waarde zouden zijn.

Om er een drietal van verschillende strekking te noemen.

Eén van de dingen, die in de gewone scholen in hooge mate Montessori's ergernis gaande maken, is — wat zij noemt — de „volmaakte schoolbank". Met vurige welsprekendheid fulmineert zij tegen dat wetenschappelijk saamgestelde schoolmeubel, dat, volgens haar, een „werktuig is der slavernij" en dat, naar haar meening, in volgende geslachten een verwondering vol afgrijzen zal opwekken. „De verbaasde menigte zal met eigen handen onze modelbanken willen aanraken, met eigen oogen willen lezen, welk doel men er mee bereiken wou, met de hoogste verbazing de afbeeldingen er van willen zien — zich afvragend: waak ik of droom ik." [1])

Misschien is nu de ergernis van den catecheet wel eens gewekt o.a. ook door de ongemakkelijke banken, waarop zijn leerlingen moeten plaats nemen. En misschien heeft hij wel eens gedacht, dat hij ook wel zulke mooie banken zou

---

[1]) De methode Montessori, zelfopvoeding van het jonge kind door Dr. Maria Montessori, uit het Italiaansch vertaald door T. Bruyn. J. Ploegsma 1916, bl. 15.

willen hebben. Maar — de kerk kost toch al zooveel, dat er voor de catechesatie niet veel overblijft, soms niet eens de inhoud van de catechesatiebus. Zoo hij het dan met de ongemakkelijke banken moet blijven doen, zal hij het — na het lezen van Montessori — allicht doen met meer berusting en de scholen niet meer benijden om die „volmaakte banken", die eenmaal als de folterwerktuigen van het begin der 20ste eeuw zullen worden tentoongesteld!

Een wenschelijke zaak voor den catechetischen arbeid is zeker wel *stilte*. Maar die stilte is niet altijd gemakkelijk te verkrijgen en uitwendige middelen om ze in het leven te roepen, staan den catecheet niet vele ten dienste.

Wie echter moeite zou hebben met dat verkrijgen van stilte wanhope niet. Onder de merkwaardige dingen van de Montessori-scholen behoort ook de stilte, die daar gemakkelijk verkregen wordt. Merkwaardig is die stilte, omdat het kind daar in vrijheid wordt opgevoed. En toch kost het de onderwijzeres in die school niet de minste moeite daar volkomen stilte te krijgen. Montessori schrijft er zelve van: „als door toovermacht ontstaat de collectieve discipline. Vijftig à zestig kinderen tusschen twee en half en zes jaar — allen — op een enkelen wenk — weten zoo volmaakt te zwijgen, dat de volstrekte stilte, die van het graf schijnt." [1])

En dan nog een gedachte, die kan leiden tot verheffing, als we zien, hoe hoog de eisch is, door Montessori gesteld aan den onderwijzer en opvoeder.

Natuurlijk houdt die eisch bij haar verband met haar stelsel, dat gericht is op de bestudeering van het kind, om alzoo den weg te leeren kennen en de middelen om het kind op te voeden.

Maar dat zij dan van die roeping een verheven opvatting heeft, blijkt wel uit het treffend beeld, dat zij gebruikt om haar bedoeling duidelijk te maken.

De onderwijzer moet — zegt ze — zijn als de zoöloog,

---

[1]) Montessori a.h.w. bl. 98.

die 's nachts opstaat, om op een moeitevollen tocht door bosschen en struiken, het ontwaken en de eerste levensuitingen van een insectenfamilie gade te slaan; die, hoewel uitgeput van de doorgestane vermoeienis, toch in alles werkzaam blijft; niet eens bemerkt, dat hij beslijkt en bestoven is; dat hij waadt door de sneeuw of dat de zon hem brandt, maar alleen er op uit is, zoo weinig mogelijk van zijn tegenwoordigheid te laten bemerken, opdat de insecten, zoo vredig als het kan, de natuurlijke bewegingen volbrengen, die hij wenscht waar te nemen. [1]) Wat eisch van zelfloochening stelt zij hier den onderwijzer.

En toch meer nog heeft de opvoeder noodig dan een zoodanige zelfverloochening. Zal hij tot zijn werk bekwaam zijn, dan moet bij hem ook gevonden worden, de extase van den mysticus om met een mengeling van liefde en eerbied en heilige weetgierigheid en dorst naar de hemelsche volmaking den weg tot eigen volmaking te leeren. [2])

Voor een goed inzicht nu in Montessori's bedoelen, is noodig een overzicht van haar methode en beginselen. Moet dat overzicht, binnen de grenzen, aan een artikel als dit gesteld, uiteraard heel veel interessants onbesproken laten en beknopt zijn, geheel achterwege blijven kan het niet. En aan dat korte overzicht zal dan nog moeten voorafgaan een enkele mededeeling over „de kinderhuizen", waarin Montessori's methode allereerst werd toegepast.

De „kinderhuizen" danken hun ontstaan aan het pogen, paal en perk te stellen aan de meer dan ergerlijke toestanden, die in 't laatst van de vorige eeuw, op woninggebied in Rome gevonden werden.

De speculatieve bouwwoede, die in de jaren 1881—88, evenals elders ook te Rome heerschte, had het aanzijn gegeven aan een groot aantal groote huizen, bedoeld als

---

[1]) Montessori a.h.w. bl. 9 vlg.
[1]) Montessori a.h.w. bl. 11.

woningen voor de rijken en aanzienlijken. Wat men met den bouw bedoelde werd echter niet bereikt. Omstreeks het jaar '90 kwam de groote crisis in de bouwvakken. Veel van die huizen, nog niet eens afgebouwd, bleven tijdenlang onbewoond. Daarna werden ze langzamerhand in bezit genomen door de allerarmste gezinnen van Rome. Maar dan niet zóó, dat een geheel huis ook door één gezin bewoond werd, maar door een aantal gezinnen. Omdat nu die huizen — bovendien producten van revolutie-bouw — daarop in 't geheel niet berekend waren, gaf dat allerlei wantoestanden op hygiënisch en vooral op zedelijk gebied.

Een ingenieur, Talamo, maakte zich op daarin de gewenschte en noodige verandering te brengen. Daartoe werd opgericht een vereeniging voor goede huisvesting, die meer dan 400 van die huizen kocht en verbouwde naar de behoeften van de arbeidersgezinnen en de eischen der hygiène.

Ook zoo bleven die huizen bewoond door gezinnen, waarvan niet alleen de vaders, maar ook de moeders veelal haar werk buitenshuis hadden. De vraag was dus: wààr te blijven met de kleine kinderen, die nog niet de gewone lagere school bezochten. Voor die kinderen werd toen gereserveerd een groote zaal, toegang gevende tot de binnenplaats of den tuin. En de huurders konden daar, onder zekere voorwaarden, hun kinderen in bewaring geven.

Voor de inrichting van die kinderbewaarplaatsen vroeg Talamo toen het advies van Montessori.

Dat hij die vraag juist aan Montessori deed had ook weer zijn geschiedenis.

Maria Montessori, het eenig kind van niet-bemiddelde goed-Roomsche ouders, ging studeeren in de medicijnen. Voor haar was de eere weggelegd, dat zij de eerste Italiaansche vrouw was, die den graad van doctor in de geneeskunde behaalde. Na haar promotie werd ze assistente aan de Psychiatrische kliniek in Rome. Bijzonder ging zij toen zich interesseeren voor idiote en zwakzinnige kinderen. De waarneming van haar dokterspractijk niet verwaarloozend, gebruikte M.

allen vrijen tijd voor de bestudeering van het vraagstuk der opvoeding van idioten en zwakzinnigen, bij welke studie ze vooral gebruik maakte van de werken van Itard en Séguin. In 1898 hield zij op het Paedagogisch congres te Turijn toen een rede over „Zedelijke opvoedig". Die rede was aanleiding, dat zij van den minister van onderwijs Baccelli, de opdracht ontving een cursus te geven voor onderwijzers van zwakzinnigen. Niet alleen gaf zij dien cursus, maar, geplaatst aan hoofd van het instituut, waar alle zwakzinnigen werden ondergebracht, die eerst in het krankzinnigengesticht huisden, onderwees ze die ook zelf.

En toen gebeurde er iets wonderlijks. „Een zwakzinnig kind, dat volgens Montessori was opgeleid en ook had leeren lezen en schrijven, legde met een aantal normale kinderen van de volksschool een examen af, en behaalde betere cijfers dan de overige. Kort daarop gebeurde dat nogmaals en nogmaals; het werd tenslotte iets vanzelf sprekends". [1])

Begon M. zoo naam te maken op het gebied van opvoeding en onderwijs, te begrijpen was dan, dat Talamo op de gedachte kwam haar te vragen, hoe het best die kinderbewaarplaatsen waren in te richten.

En M. nam gaarne de uitnoodiging, om zich daarmee te bemoeien, aan. Bij haar was langzaam maar zeker de overtuiging gerijpt, dat haar methode, die bij de zwakzinnigen tot zoo schitterende resultaten had geleid, ook voor normale kinderen geschikt moest zijn. En nu zou zij in die kinderbewaarplaatsen de gelegenheid vinden haar methode ook bij normale kinderen toe te passen. 6 Jan. 1907 werd in de straat via dei Marsi, de eerste inrichting geopend, die van mevrouw Olga Lodi, een vriendin van Montessori en Talamo, den mooien naam ontving: Casa dei Bambini, kinderhuis.

In die „kinderhuizen" zijn nu verwerkelijkt de beginselen, waardoor M. zich laat leiden, en waarvan nu de voornaamste

[1]) Fr. S. Rombouts, „Montessorianisme, Uiteenzetting en Critiek" blz. 5.

bespreking vragen in verband met ons onderwerp: „Onze Catechese en Montessori".

Bij de uiteenzetting van die beginselen wordt dan gebruik gemaakt van het reeds genoemde boek van Rombouts en de schets van Dr. J. H. Gunning Wz.

Als grondbeginsel van M. is — volgens Rombouts — aan te geven, dat *er geen andere dan zelfopvoeding is.* Mevr. Fisher, in haar „Een Montessori-Moeder" (door Rombouts geciteerd) zegt het met een beetje andere woorden, aldus: „De centrale gedachte van het Montessori-systeem . . . . is de volledige erkenning van het feit, dat geen menschelijk wezen opgevoed kan worden door een ander". En Dr. Gunning is van dezelfde gedachte: wanneer men de opvoeding in èèn woord wil karakteriseeren, laat zij zich niet beter omschrijven dan door het woord „hulp" en door M. wordt ons nu met allen mogelijken nadruk geleerd: vóór alle dingen en in ieder geval niet helpen". (Schets blz. 19).

Dat *niet-helpen* is noodig omdat wij bij ons „helpen" van het kind doorgaans den aard van het kind miskennen en dus juist niet helpen, maar storen.

De groote fout van de opvoeders is — volgens Montessori — deze, dat wij niet verstaan, dat voor het bezige kind de bezigheid zelf het voorwerp is van zijn willen en wenschen en niet het met de bezigheid te bereiken resultaat. [1])

Wij denken, dat een kind wat wil bereiken en, als dat — naar onze gedachte — niet vlug genoeg gaat helpen we dan dat kind om vlugger dat doel te bereiken en maken zoo een eind aan de bezigheid. Maar dan storen we het juist, want het kind denkt niet aan een te bereiken doel, maar gaat op in de bezigheid zelf.

Daarom is noodig het kind z'n gang te laten gaan en zichzelf te laten opvoeden. Fundament van haar methode — zegt M. zelf — is vrijheid van de leerlingen in hun spontane uitingen.

[1]) Vgl. Gunning, Schets blz. 20.

Dat niet-helpen van de leerlingen moet echter cum grano salis worden verstaan, want wel degelijk wordt in een Montessori-school den kinderen ook hulp geboden en leiding.

Leiding ontvangt het kind van de spelen en leermiddelen, die het in de school vindt en waarvan het naar zijn eigen keus gebruik kan maken. Die leermiddelen en spelen zijn zóó gekozen, dat ze beoogen door zelfwerkzaamheid het kind allerlei te leeren.

Leiding ontvangt het kind ook van de onderwijzeres, al beperkt die zich ook tot het minimale en geldt daarvoor als regel: laat uwe woorden weinige zijn. Zóó gééft de onderwijzeres toch leiding. Zij zegt een kind hoe ze de spelen gebruiken kan. Zij leert een kind bv. het kleurenonderscheid, door eenvoudig kortweg te zeggen: dat is rood, dat is blauw.

De vraag is dus: hoe kwam M. tot de keuze van haar leermiddelen, die blijkbaar de kinderen zoo interesseeren en waarvan zoo groote opvoedende kracht uitgaat.

En dan is het antwoord: zij kwam daartoe, omdat zij zich liet leiden door een tweede beginsel: *dat richtsnoer voor de geheele ontwikkeling heeft te zijn de natuur, de natuurlijke ontwikkeling van het kind.*

De oude paedagogie — zegt M. — heeft slechts tenhalve begrepen, dat de leerling moet bestudeerd, wil men hem kunnen opvoeden. [1])

Dr. Gunning gaat hierin met haar mee, als hij beweert: altijd en altijd weer maken wij ons van de kinderen een voorstelling „naar onze gelijkenis". En wij zien daardoor het kind niet zooals het werkelijk is, maar zooals wij het ons voorstellen. [2])

Daarom stelt M. aan de onderwijzeres den eisch, niet alleen dat zij zoo passief mogelijk zal zijn, waar het geldt de kinderen te helpen, maar ook dat zij zoo actief mogelijk zal

---

[1]) Montessori a.h.w. blz. 13.

[2]) Gunning a.h.w. blz. 14.

zijn, waar het geldt de kinderen waar te nemen. Ze moet iets in zich hebben van den natuuronderzoeker, die geen moeite te groot acht om het object van zijn onderzoek te leeren kennen.

Dit onderzoek, wetenschappelijk in methode, is noodig omdat de natuur zelf van het kind richtsnoer moet zijn voor de geheele opvoeding.

En als M. een methode heeft gevonden, die metterdaad tot verrassende resultaten leidde, dan is het niet het minst omdat zij zelve jarenlang met ondoofbaar volhardingsvermogen studie maakte van het kind.

Uit dat beginsel nu, dat de natuur en de natuurlijke ontwikkeling van het kind richtsnoer zij voor de geheele opvoeding, vloeit een derde beginsel voort, nl. dat der *vrijheid*.

Wat dan M. met die vrijheid bedoelt, blijkt wel het duidelijkst uit wat zij zegt van de voorwaarde, noodig voor goede waarneming.

Stel u voor — zoo ongeveer redeneert ze — dat aan iemand wordt opgedragen nieuwe onderzoekingen in te stellen aangaande de vliesvleugeligen. Hij komt aan ter bestemder plaats en ziet dan voor zich geplaatst een groote doos, bedekt met een glazen plaat; op den bodem zitten, met een speld vastgeprikt in lange rijen schoone vlinders met uitgespreide vleugels, maar — dòòd. De man zegt natuurlijk, dat dit geen voorwerp van studie voor hem is. Met dat materiaal kan een wetenschappelijk onderzoeker niets aanvangen. [1])

Het geval zou precies hetzelfde zijn, indien een tot de waarneming wel voorbereid onderwijzer werd geplaatst in een der huidige scholen, waar elke onwillekeurige uiting der kindernatuur wordt onderdrukt, waar zij zijn als doode wezens, als opgeprikte vlinders zitten op de hun aangewezen plaats in de banken. Daarom is het noodzakelijk, dat de

[1]) Montessori a.h.w. 12.

school toelaat de vrije en onbelemmerde uiting van de natuur des kinds. [1])

Zooals de zoöloog er op uit is, zoo weinig mogelijk van zijn tegenwoordigheid te laten bemerken, opdat de insecten zoo vredig als het kan de natuurlijke bewegingen volbrengen, die hij wenscht waar te nemen, zoo moet ook de onderwijzer bij zijn bestudeeren van de kindernatuur, zooveel mogelijk dat kind laten de vrijheid van beweging, opdat het zich openbare gelijk het in werkelijkheid is.

Aan die propaganda van het vrijheidsbeginsel in de opvoeding dankt M. zeker niet het minst haar groote bekendheid en roem. En haar beruchtheid in vele kringen, is eveneens daaruit te verklaren. Uit hoofde van het vrijheidsbeginsel meenden anarchisten en communisten aanstonds M. tot één der hunnen te kunnen rekenen. Men zegt, dat zij zelfs een uitnoodiging ontving uit Rusland om daar het onderwijs te hervormen naar haar beginselen. De meening, die wel algemeen omtrent M. verbreid is, is deze, dat zij propageert een vrijheid, die nu je reinste anarchie is.

Om M. echter recht te laten wedervaren, moet die meening met den meesten nadruk worden weersproken. Montessoriaansche vrijheid beteekent niet, dat de kinderen maar alles mogen doen wat ze willen.

Die opvatting bestreed M., toen zij in haar toespraak bij de receptie te Amsterdam in 1920 zeide: „De vogels lijken ons de meest vrije wezens in de wijde luchten; deze werpen echter hun jongen niet zoo maar in de luchten om een weg te zoeken en — te pletter te stooten. Ze kweeken ze op in de beperkte ruimte van een klein nest."

Montessori-opvoeding wil zeggen — alzoo mevr. Prins-Werker (aangehaald in het boek van Rombouts bl. 57) — het kind van den beginne af leiden langs een vasten weg, met groote nauwkeurigheid.

---

[1]) Blz. 13.

De vrijheid in de kinderhuizen is geen onbeperkte vrijheid. Van de beperkingen dier vrijheid deelt Rombouts het volgende mee (bl. 58 en 59):

1e. „De kinderen mogen een spelletje of bezigheid nemen naar verkiezing, maar het aantal van die spelletjes is beperkt en door een ander voor hen uitgezocht.

2e. Met het materiaal mogen slechts die bezigheden worden verricht, die nuttig voor hen worden geacht. Laten die bezigheden nu nòg zoo aantrekkelijk zijn, de kleuter kon toch mogelijk wel iets nieuws vinden, dat ook prettig is; hij zou bv. van de blokken, waarover hij te beschikken heeft een trein wil maken. Maar dàt mag niet: het moet een toren worden.

3e. Waarin dit of dat spelletje bestaat moet dus ook van hoogerhand worden gewezen en uitgelegd en de kleuter heeft zich naar die aanwijzingen te schikken; soms krijgt hij zelfs formeele opdrachten, bv. voor wasschen en opruimen.

4e. Natuurlijk mogen de kinderen elkaar nooit hinderen; ieders persoonlijke rechten worden beperkt door de rechten der anderen.

5e. Nu en dan moet de directrice wel eens tusschenbeide komen om allerlei niet-toelaatbare dingen te verhinderen. Dit blijkt duidelijk uit de volgende uitlatingen van M. zelf: „Toen de onderwijzeressen mijn aanmerkingen (over het vrij-laten der leerlingen) moe werden, begonnen zij de kinderen maar alles te laten doen wat zij wilden. Er zaten er met de voeten op de tafeltjes en met de vingers in den neus, zonder dat ze iets deden om daaraan een einde te maken. Ik zag er die anderen op 't gezicht stompten, zonder dat de onderwijzeres ook maar één aanmerking maakte. Met geduld moest ik toen doen opmerken, met welke absolute gestrengheid men moet verhinderen en van lieverlede voorkomen alles wat niet mag, opdat de leerlingen een klaar inzicht bekomen in wat goed is en kwaad."

De vrijheid is voor M. niet doel maar middel. De vrijheid wil zij om juist daardoor op te leiden tot tucht en wel zelf-

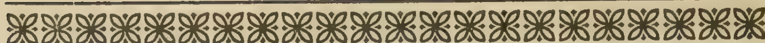
tucht. „Montessoriaansche vrijheid is niets anders dan de beperking van allen uiterlijken dwang tot het strikt noodzakelijke". (Rombouts blz. 64).

Met haar vrijheid — en dat is het opmerkelijke — bereikt M. in haar scholen toch de meest gewenschte orde en stilte. Dat lukt niet altijd dadelijk. In het begin hapert het weleens. De kinderen moeten gewennen. Maar op den duur komt toch die orde.

Het ontstaan van die orde — in die wereld van vrijheid — verklaart men vooral uit twee oorzaken.

De éene oorzaak vindt men in den invloed van het milieu. In een rustige ordelijke omgeving is het zoo goed als onmogelijk baldadig te zijn. En is een kinderhuis maar goed op gang, dan werkt de rust, daar gevonden, onmiddellijk op de kinderen, die successievelijk daarna op de school komen.

Maar de andere — de hoofdoorzaak — is te zoeken in, wat men noemde, het *psychisch verschijnsel*. Het komt er maar op aan, dat de aandacht, de ziel van het kind door één van de spelen gegrepen wordt en zich dan daarin gaat verdiepen. En dat komt *altijd*. Naar men zegt, bij rijkelui's kinderen niet zoo gauw als bij de armere, maar het komt. Dat is juist het uitnemende van M.'s leermiddelen en spelen, dat ze er op berekend zijn de ziel van het kind te pakken en vast te houden. Het moment nu, dat dit gebeurt noemt men het *psychisch verschijnsel*. Dan wordt niet met een uiterlijk bevel tot het kind gezegd: „dit moet je doen", maar door het ding zelf wordt het kind gepakt. En als het daardoor gepakt is en daarmee zich gaat bezig houden en door z'n bezigheid geheel wordt in beslag genomen heeft het geen tijd om aan wat anders te denken. En dàär zit de oplossing van het raadsel.

KRONIEK.

„In de eerste helft der 17e eeuw" .. en nu. — Lyceum-ontwerp. — Van „kleine" kerken. — Citaten uit een „kleine" kerkbode. — Onze particuliere synodes.

In de maand die heenging kwamen me kort achter elkander twee boeken in handen, beide nog pas verschenen. Het éénе kwam uit te Parijs (Edouard Champion) het andere, dat feitelijk slechts een brochure is, vertelt niet waar het gedrukt werd, en is „niet in den handel". Het eerste boek is zoo ongeveer driekwart duizend pagina's groot, het tweede overschrijdt éven het één vierde van honderd. En toch leg ik ze even naast elkander. 't Eerste boek is van de hand van Dr. Gustave Cohen, den vroegeren Amsterdamschen „professor", thans hoogleeraar te Straatsburg. 't Heeft tot titel: *„Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVII Siècle"*.

Ge duidt 't me niet euvel als ik zeg, dat ik de 750 compres gedrukte bladzijden niet alle heb gelezen. Maar één indruk gaf het boek me heel sterk, n.l. deze: hoe hoog in aanzien stond voorheen in het buitenland Nederland als land van wetenschap en kunst. Niet alleen na het herroepen van het Edict van Nantes (1685), maar ook vóór dien kwamen zeer vele Franschen naar ons land om hun beschaving te voltooien of hun levensopvatting te toetsen aan de beschouwing, die in Nederland algemeen werd gevonden. Wat namen de Nederlanders in die dagen een eereplaats in onder de volkeren van Europa, ook op wetenschappelijk gebied.

Naast dit boek ligt op m'n schrijftafel: *Bedenkingen tegen*

het ontwerp van den onderwijsraad, IIe afdeeling; door Dr. W. A. Hecker Conrector aan het gymnasium te Delft. Als ik deze brochure lees dan zeg ik: daar gäät onze wetenschappelijke naam. Wanneer het z.g. Lyceum-ontwerp van den Onderwijsraad wet wordt, dan schijnt het er, inzonderheid met de studie der klassieken, in ons land treurig voor te staan. Tenminste wanneer Dr. Hecker de dingen juist ziet.

Het is onmogelijk een zoo zakelijk geschreven brochure als die van Dr. H. in 't kort weer te geven. Ik zou dan ook den lezers dezer kroniek, die zich voor het onderwerp interesseeren, den raad willen geven bij Dr. H. een exemplaar van zijn brochure aan te vragen. Maar enkele punten kan ik wel naar voren schuiven. Men weet, dat het plan bestaat voortaan een Lyceum te doen bestaan uit 3 afdeelingen: Gymnasium, Real-gymnasium en H. B. S. Elk dezer afdeelingen geeft recht op toelating tot de Universiteit. Alleen op het Gymnasium wordt Grieksch en Latijn gedoceerd, op het Real-gymnasium leeren de menschen alleen Latijn, terwijl de H. B. S. ongeveer gelijk blijft aan de tegenwoordige. Het gymnasium en de H. B. S. in ouden vorm verdwijnen. Wat zal dit alles tengevolge hebben?

Wel Dr. Hecker zegt er o.m. dit van;

„Stellig zal dit (Real-gymnasium) opgang maken, maar om
„het eigenlijke, reëele gymnasium te ontvolken en te dienen
„als overgang tot den ondergang van dat reëele gymnasium.
„Wat toch zal voor het volledig gymnasium nog overblijven?
„Alleen de a.s. theologen en neerlandici en de weinige
„litteratoren die nog noodig zullen zijn. Daarvan kunnen
„de Gymnasia niet bestaan. Die kategorieën zullen dan op
„den duur maar moeten zien, hoe zij op de een of andere
„manier het Grieksch er bij leeren."

Hier ligt alzoo voor de a.s. theologen een groote moeilijkheid, en het gevaar is waarlijk niet denkbeeldig, dat, wordt dit ontwerp wet, in de toekomst de studie van den theoloog niet alleen de zwaarste maar ook de duurste wordt, wijl

de onderwijsgelegenheden zoo spaarzamelijk gezaaid zijn.

Nu is het gelijk stellen van Gymn., Real-gymn. en H. B. S. in het ontwerp verdedigd met het woord „Gleichberechtigung". Maar terecht merkt Dr. H. op: „Rijp te worden „verklaard voor Hooger Onderwijs is geen *recht*, want dan „zou niemand mogen worden buitengesloten, maar een uit„vloeisel van het te voren genoten onderwijs en van het „wezen, den aard van dat onderwijs".

De H. B. S. werd van haar oorspronkelijke bestemming (een inrichting voor 't practische leven, speciaal voor zakenmenschen) langzamerhand een weg naar het Hooger-onderwijs, en tenslotte werd zelfs aan haar leerlingen het iuspromovendi toegekend (wet Limburg). Tot schade van de wetenschap zelf. Immers feitelijk is dáár, waar van filosofie geen sprake kan zijn, omdat er geen klassiek-filologische basis ligt, ook geen wetenschap. Al draagt men den doctorstitel.

Maar het ontwerp gaat weer een stapje verder: „Eenmaal „begonnen met Gleichberechtigung, staat nog een andere „Inrichting als toekomstig V(oorbereidend) H(ooger O(nder„wijs) te wachten.

„ . . . . Indirect (wordt) de kweekschool op één lijn gesteld „met de inrichtingen voor V. H. O. Het logisch gevolg „moet zijn, dat die kweekschool eerlang ook als een inrich„ting voor V. H. O. zal worden beschouwd en dat volgens „het groote beginsel van gelijk recht, haar einddiploma ten „slotte eveneens toegang zal verleenen tot alle faculteiten. „Zoo is het precies gegaan met de H. B. S."

Wanneer we zulke dingen weten, dan vragen we onwillekeurig: zou op die wijze Nederland niet het spoedigst zijn naam als land van wetenschap, die het eens met zooveel eere droeg, voorgoed kunnen . . . . verliezen?

Of zullen de klassieken tenslotte alleen door theologen kunnen worden gelezen? En zullen zij alleen de eere der wetenschap in ons land moeten handhaven?

* * *

Maar dan komt in *Veen* de *„gestudeerde"*

Gereformeerde dominee nog meer in discrediet. Het is onbegrijpelijk, dat hoogstaande menschen als Ds. Kersten van *Ierseke*, zich leenen om àl schuilevinkje-spelend zoo langzamerhand dergelijke kerken los te weeken uit het kerkverband. Of liever om de breuke ook formeel te realiseeren. Niet dat we 't zoo treurig vinden, dat dergelijke kerken heengaan. Volkomen juist schreef Prof. H. H. Kuyper in *„de Heraut"* (no. 2281). „Men late zich daarom door de „berichten van zulke verschijnselen niet te zeer verontrusten. „Ze pleiten niet tegen, maar veeleer voor de gezondheid „van ons kerkelijk leven".

Nimmer wist men zich in deze streken van een antinomiaansch-doopersch standpunt vrij te maken, en veel wat in dergelijke kringen geleeraard wordt, is ons als Gereformeerde kerken toegedicht. En daarom is het niet te betreuren dat deze kerken gingen.

Nu kan het ook zijn goede zijde hebben, dat er dergelijke kerken in 't kerkverband zijn. Ze bewaren door hun eenzijdigheid, sommigen misschien voor eenzijdigheden naar d'anderen kant. Maar dan was te wenschen, dat dit soort kerken te distribueeren ware over heel kerkelijk Nederland. Anders is het gevaar van doorzieken zoo groot.

Intusschen, al is het waar, dat het „zeer kleine gemeenten geldt", toch is een kerk een kerk en hare verantwoordelijkheid tegenover d'andere kerken is er zeker niet te minder om. En kleine kerken kunnen soms ook *vooraan*loopen even ver buiten de middelmaat, als andere „in 't *achter*schip" zijn.

Dat bewijst *Zandvoort* — ja, èn *Brussel*. Waarom ik Brussel 't laatst noem? Och, kwam door Zandvoort het balletje niet aan het rollen? En wordt niet door Zandvoorts predikant de zaak verdedigd ...? De zaak van het vrouwenkiesrecht in de kerk, bedoel ik.

Er is reeds heel wat over deze kwestie geschreven, en is gedebatteerd; of het „Gereformeerd" is of niet; of Zandvoort „het" doen „mocht" zonder classis of niet . . . of . . . ja, wat niet al . . . . En licht geeft zulk gedebatteer aanleiding

tot het uiten van groote waarheden, tot 't spreken van splinterig-formeele-mogelijkheden — maar laten we nu eens nuchter de zaak bezien, afgedacht nog van de kwestie of het vrouwenkiesrecht geoorloofd is of niet. En dan moet men te Zandvoort het ons ten goede houden, maar twee dingen kan men niet ontkennen. *Ten eerste,* dat het uiterst ontactisch is, wat men deed. Zandvoorts kerk heeft een verantwoordelijkheid tegenover de andere Gereformeerde *kerken* òòk. Het oogenblik op 't welk Zandvoorts kerkeraad zijn besluit nam was er een vol van beloering van allen kant. Men weet toch, dat van zekere zijde men poogt ons afbreuk te doen met het wijzen op dergelijke dingen; gewaagdheden doen is steeds gevaarlijk, maar vooral als ge behalve den immer blijvenden vijand van voren, een vijand, die U vroeger een vriend of een broeder was, in den rug hebt. „Het hart eens wijzen zal tijd en wijze weten". Ware 't nu beslist *eisch* van Gereformeerd belijden, wat men deed, dan zouden we zeggen: „*het moet,* en dus vragen we niet naar het moment". Maar nu . . .! Dan zal men te Zandvoort evenmin kunnen loochenen, dat de gedachte onzer kerkorde is, dat alleen mannen stemmen. Dus had in *de tweede plaats,* indien dit gevoelen te Zandvoort anders was, op zijn minst advies gevraagd moeten worden ter classicale vergadering.

Ik denk, dat Zandvoorts pastor het ook wel eens zal zijn met mij als ik zeg, dat omtrent het *beginsel* zekerheid moet zijn verkregen, voor het *belang* mag spreken. Ik voor mij ben het tenminste eens met (Ds.) v. d. B(rink), destijds te Dieren, die in de „Kerkbode voor Zutphen, Dieren enz." (no. 133) schreef:

„*De belangen mogen de beginselen niet verdringen.* Het „is juist van het hoogste belang *de beginselen grondig te* „*kennen* en bij de behartiging onzer belangen *met wijsheid* „en getrouwheid *in toepassing te brengen.* En wij hebben „wel toe te zien, dat het vliegende leven van onzen tijd ons „niet vluchtig en oppervlakkig maakt."

En ik geloof dat het juist is, wat dezelfde schrijver in hetzelfde blad (no. 122) zeide:

„Dat is dan ook het doel van het kerkverband, elkander „te dienen door voorlichting en leiding. Voorzeker, allereerst „en allermeest moet iedere kerk voor zichzelve zorgen en ze „heeft daartoe al die bijzondere regelingen te treffen, welke „voor haar geestelijken opbouw bevorderlijk kunnen zijn en „die naar de verschillende toestanden ook zeer kunnen uit- „eenloopen. Het gevleugelde woord: „Eenvormigheid is de „vloek van het Moderne leven" zouden we hier aldus willen „toepassen: „eenvormigheid strekt niet tot zegen voor het „kerkelijk leven." Maar ook heeft iedere kerk te waken „tegen eenzijdigheid, waaraan zij niet kan ontkomen, zoo zij „los op zichzelve blijft staan. *Juist om op degelijke en „deugdelijke wijze voor zichzelve te zorgen, moet zij contact, „verband zoeken met andere. Dan zorgt zij goed voor haar „wasdom en welstand, voor regel en orde in haar kerkelijk „leven*, voor een goeden, vasten gang van zaken in overeen- „stemming met Gods Woord." (Cursiveering overal van mij. W.)

Intusschen geeft het laatste *Heraut*-nummer van deze maand een beslist artikel over het vrouwenstemrecht in de kerk van Z.; en de argumenten, die pas zijn aangevoerd, worden in *„de Bazuin"* een voor een weerlegd. Van Zandvoort begint nog geen „victorie".

* * *

Meimaand brengt in den regel ook het menu voor de *particuliere-synode* tafel. In gewone omstandigheden wordt het in één dag afgewerkt. Wèl anders dan voorheen! Immers toen duurde de Zuid-Hollandsche synode en de Friesche een week, de Noord-Hollandsche 10 dagen, de Geldersche 7 dagen, terwijl men 't in Utrecht, Overijsel en Stad- en Lande in 4 dagen af kon. Gelijk men weet werd in Zeeland „maar" een „coetus" gehouden, de heeren op 't rood fluweelen kussen wilden van een geregelde synode niet weten; en Drente was te arm om op vastgestelde tijden te vergaderen....

Maar behalve in tijdsduur, verschillen ook nog in iets anders de tegenwoordige synodes van de vroegere. Voorheen

was alles wat synode was veel deftiger. In *„De Openbare Eeredienst der Ned. Herv. Kerk,* enz." van Dr. G. D. J. Schotel vindt ge op pag. 383 een reproductie van een oude gravure: *„het noordhollandsch synode".* Wat een deftige, gepruikte en gebarretteerde heeren — vriendelijk geadsisteerd door „twee Kommissarissen politiek". Welnu — die politiek kunnen we missen; „wie denkt er in 't kerkelijk leven nou nog aan politiek" zegt m'n lezer; ge hebt gelijk man.... „En die pruiken en baretten mogen ook weg blijven". En ge hebt alweer gelijk. Maar soms missen we toch iets, dat bij onze vaderen misschien „er al te dik op" lag — maar, dat toch niet geheel gemist kan worden.

't Is ook de rustige en kalme manier van zaken behandelen. Het is niet noodig, dat men zich verliest in „laffe vleijerijen, pompeuse loftuigingen en hoofdsche complimenten" — maar het besef, dat een synode geen vergadering der „Tweede Kamer" is, (ook al sprak zelfs Troelstra nog pas van „de waardigheid" dier Kamer) mag toch weer niet verloren gaan. Maar er is meer. De godsdienstoefening aan den aanvang eener particuliere synode kennen wij niet meer; ook noodigen wij gemeenlijk geen hoogleeraren om verhandelingen te leveren, zooals professer Westerhovius in Juli 1736 te Gorinchem deed — eene van drie zittingen lang — ; en dat alles kàn ook gemist worden; vooral op zulke verhandelingen zijn we niet gesteld. En toch . . . missen we niet iets, dat moeilijk kan ontbreken? Wanneer we lezen, dat na de vergadering der particuliere synode de leden al te samen zich met de gemeente ter plaatse aan den Avondmaalsdisch schaarden . . . dan . . . ja, ik weet het, dan herinnert ge me aan de vechtpartijtjes, wie wel het Avondmaal bedienen mocht, want die verdiende een gouden ducaton . . . ! En toch . . . ligt daar niet een gedachte, die ons soms wel wat héél vreemd is? Loopen we soms niet gevaar, dat onze kerkelijke vergaderingen wat „ongeestelijk" zijn? En wat gejaagd tevens?

31-5-'21. J. WATERINK.